

ΔΙΚΑΙΩΜΑ / Ψ Χ

Αντώνιος Μανιάτης, Επιστημονικός Συνεργάτης ΤΕΙ Στερεάς Ελλάδας,
Μέλος ΔΣ της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ)

1. Εισαγωγή: Οι άνθρωποι, οι άγνωστοι Ψ, Χ, και το δικαίωμα αναψυχής

Τα Συντάγματα δίνουν την εντύπωση ότι είναι επικεντρωμένα στους κρατικούς θεσμούς, ή έστω και σε όσους θεσμούς έχουν ένα πολιτικό περιεχόμενο σε στενή συσχέτιση με το Κράτος, όπως τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης με τη δύναμη δημοσίευσης που αυτά διαθέτουν. Τουναντίον, οι άνθρωποι στην ευρεία δυνατή τους (;) θεωρητική και κανονιστική σύλληψη μάλλον αποτελούν «αγνώστους» παράγοντες στη συνταγματική τάξη των σύγχρονων κρατών. Μοιάζουν λοιπόν κατά τούτο με τους αγνώστους, τις κλασικές παραμέτρους της μαθηματικής επιστήμης. Αυτές οι τιμές παραδοσιακά είναι καθιερωμένο να ονομάζονται με τους χαρακτήρες Ψ και Χ, έστω με τη σειρά αναφοράς συνήθως αντεστραμμένη. Η προαναφερθείσα «απόθεση» των απλών ανθρώπων, ακόμη και αν δεν πρόκειται για ξένους αλλά για πολίτες του εκάστοτε Κράτους, θυμίζει κατά κάποιον τρόπο ένα άλλο στερεότυπο, σύμφωνα με το οποίο κανένας δεν επιθυμεί να προσδιορίζεται ως τουρίστας, ο τουρίστας είναι ο άλλος, ενώ καθένας κρατάει για τον εαυτό του προσδιορισμούς όπως ταξιδιώτης, οδοιπόρος ή επισκέπτης¹. Επιπλέον, παρόμοια είναι η κριτική κατά του φαινομένου της «ανωνυμοποίησης» όσων μετέχουν στο μαζικό τουρισμό (π.χ. με την κονκάρδα, το καπελάκι κ.ο.κ.)². Ωστόσο, αυτή η τάση δεν παύει να εναπόκειται στην ελεύθερη επιλογή κάθε τουρίστα και φυσικά, στην τρέχουσα εποχή των θεμελιωδών δικαιωμάτων τέταρτης γενεάς, με κυριότερο εκείνο της κατά το άρ. 5Α παρ. 2 του ελληνικού Συντάγματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας, είναι καθιερωμένη η προστασία από την πληροφόρηση, η απόκρυψη των προσωπικών δεδομένων.

Η παρούσα μελέτη αφορά στην αναψυχή με έμφαση στη Γαλλία, όπως αυτή βρίσκεται στη δίνη των τρεχουσών εξελίξεων των σχετικών με την τρομοκρατία. Η αναψυχή υποστηρίζεται από μία ολόκληρη κουλτούρα αγάπης για τη συγγραφή και την ανάγνωση λογοτεχνικών έργων, ιδιαίτερα στη γαλλική γλώσσα. Κλασικά είναι μυθιστορήματα σαν το έργο «Η Παναγία των Παρισίων» του Βίκτωρος Ουγκώ που τόνωσε το ενδιαφέρον του Κράτους και της κοινωνίας για τα μνημεία, δεδομένου ότι η δράση λαμβάνει χώρα με επίκεντρο το ναό της Παναγίας στο κέντρο του Παρισιού. Οι εξελίξεις του δέκατου ένατου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του εικοστού σηματοδότησαν την απαρχή και την εξέλιξη του Πολιτιστικού Δικαίου, κατ' επέκταση το υπόβαθρο για τον πολιτιστικό τουρισμό και το Τουριστικό Δίκαιο κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Δεν θα μπορούσαν κατ' αρχάς να διατυπωθούν παρόμοιες παρατηρήσεις για την αθλητική γαλλική λογοτεχνία, η οποία επιβλήθηκε ως λογοτεχνικό είδος στη δεκαετία του 1920. Ο Μεσοπόλεμος αποτέλεσε την εποχή

¹ R. Vainopoulos, S. Mercier, *Le Tourisme*, Le Cavalier Bleu Éditions 2009, p. 17 et ss.

² Δ. Μυλωνόπουλος, *Τουριστικό Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη 2011, σ. 6.

κατά την οποία το σπορ έγινε θέαμα με τους πρώτες αγώνες αυτοκινητού, τα ματς της πυγμαχίας και το τένις³.

Η παρούσα μελέτη, μετά την προσέγγιση αυτή του δικαιώματος αναψυχής κυρίως στη βάση του γαλλικού Δημοσίου Δικαίου, θα προβεί σε μία πρόταση για την αναβάθμιση αυτού του δικαιώματος, στο ελληνικό Σύνταγμα.

2. Η κήρυξη της Γαλλίας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης το 2015

Το γεγονός ότι επλήγη τον Ιανουάριο 2015 ένα σατιρικό περιοδικό, το «Charlie Hebdo», αποτελεί μία βάνουση προσβολή όχι μόνο του δικαιώματος στη ζωή αλλά και των ελευθεριών στη γνώμη και στην έκφραση. Δεδομένου ότι το περιοδικό χρησιμοποιούσε και καλλιτεχνικά μέσα, όπως η γελοιογραφία, για την άσκηση της κριτικής στα κατά την κρίση του κακώς κείμενα της πολιτικής ζωής, συντελέστηκε αντισυνταγματική προσβολή και της ελευθερίας της τέχνης. Η πατρίδα του κήρυκα της ανοχής, του Βολταίρου, έχει από τότε ουσιαστικά περάσει σε μία ιδιότυπη πολιτική και κοινωνική κατάσταση, με το συνεχιζόμενο κίνδυνο της τρομοκρατίας.

Οι επιθέσεις της Παρασκευής 13^{ης} Νοεμβρίου 2015, έξω από το Στάδιο της Γαλλίας, στο Δήμο του Saint-Denis ενώ γινόταν ο φιλικός ποδοσφαιρικός αγώνας μεταξύ των εθνικών αθλητικών ομάδων της Γαλλίας και της Γερμανίας με την παρουσία του Προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας και πολλών επισήμων, και στη συνέχεια στο Παρίσι, στο χώρο ψυχαγωγίας «Θέατρο του Bataclan», στο οποίο 1.500 ακροατές παρακολουθούσαν μία συναυλία αμερικανικού συγκροτήματος μουσικής ροκ, και σε άλλους χώρους, ήταν στοχευμένα πλήγματα κατά του δυτικού πολιτισμού.

Στις 14.11.2015 με διάταγμα κηρύχθηκε η Γαλλία σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης ενώ ο Πρωθυπουργός, επίσης με διάταγμα, καθόρισε τις περιοχές στις οποίες θα ήταν επιτρεπτή η εφαρμογή των διατάξεων του Ν. 55-385 της 3-4-1955 περί κατάστασης έκτακτης ανάγκης σχετικά με τον κατ' οίκον περιορισμό υπόπτων (άρ. 6), την απαγόρευση συναθροίσεων και τη σφράγιση χώρων συγκεντρώσεως κοινού (άρ. 8)⁴. Μετά την πάροδο του προβλεπόμενου πρώτου δωδεκαήμερου εφαρμογής των μέτρων, ακολούθησε η συγκατάθεση του Κοινοβουλίου για να παραταθεί για ένα τρίμηνο η ισχύς τους, με τη δημοσίευση του Ν. 2015-1501 της 20-11-2015. Με τον τελευταίο αυτό νόμο επεκτάθηκε η εφαρμογή των μέτρων και στα προβλεπόμενα στο άρθρο 11 του Ν. της 3-4-1955 μέτρα, δηλαδή επιτράπηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του εικοσιτετράωρου οι διοικητικές έρευνες, ακόμη και κατ' οίκον, χωρίς την παρουσία δικαστικής αρχής. Το καθεστώς έκτακτης ανάγκης ενισχύει διοικητικές αρχές (νομάρχης, αστυνομία) ενώ σε αντιδιαστολή με το καθεστώς πολιορκίας (στρατιωτικό νόμο) δεν εμπλέκει τις ένοπλες δυνάμεις. Έχει παραταθεί η ισχύς του, για τελευταία φορά για μία διάρκεια 6 μηνών, αρχής γενομένης από τις 26 Ιουλίου 2016. Στο πλαίσιο της πρώτης δίκης και του ελέγχου συνταγματικότητας του άρθρου 6 του Ν. της 3-4-1955 για τον κατ' οίκον ή σε άλλο χώρο περιορισμό προσώπων εκδόθηκε η απόφαση υπ' αριθμόν 2015-527 του Συνταγματικού Συμβουλίου, κατά τη

³ B. Heimermann : "Le sport n'est plus considéré comme un sujet dégradant", Le Monde des livres, 21.06.2012, http://www.lemonde.fr/livres/article/2012/06/21/le-sport-n-est-plus-considere-comme-un-sujet-litteraire-degradant_1722175_3260.html.

⁴ Ι. Μαθουδάκης, *Το διοικητικό δίκαιο αντιμετώπιζε με την τρομοκρατία: Το γαλλικό παράδειγμα έννομης προστασίας κατά των μέτρων έκτακτης ανάγκης και η ερμηνευτική λειτουργία των άρθρων 48 παρ. Ι του ελληνικού Συντάγματος και 285 του ελληνικού ΑΚ στο εγχώριο διοικητικό δίκαιο*, Constitutionalism.gr 2016, σ. 1, www.constitutionalism.gr.

διαδικασία του «Προδικαστικού Ερωτήματος Συνταγματικότητας», η οποία έκρινε τα μέτρα σύμφωνα με το Σύνταγμα⁵.

Ωστόσο, το Μάρτιο 2016 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αποφάσισε να κλείσει τη διαδικασία υιοθέτησης του «συνταγματικού νόμου για την προστασία του Έθνους», που είχε ο ίδιος προαναγγείλει το Νοέμβριο 2015 και αφορούσε τη συνταγματική κατοχύρωση του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης και την έκπτωση πολιτογραφημένων Γάλλων πολιτών από την ιθαγένειά τους⁶.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας ίσως δεν μπορούσε να κάνει καλύτερο δώρο στο γαλλικό έθνος, κατά την επέτειο της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, το 2016⁷. Εξέδωσε διαταγή επί αιτήσεως αναστολής εκτελέσεως, κρίνοντας ότι δεν προσκομίστηκε οποιοδήποτε στοιχείο που να θεμελιώνει την εκτίμηση περί συνδρομής κινδύνου για τη δημόσια τάξη, λόγω της ενδυσμασίας ορισμένων λουομένων στην ακτή. Ενόψει τούτου, οι ανησυχίες που έχουν προκαλέσει οι πρόσφατες τρομοκρατικές επιθέσεις δεν αρκούν για τη δικαιολόγηση του επίδικου μέτρου της απαγόρευσης της περιβολής με μπουρκίνι στην περιοχή παραθαλάσσιου Δήμου, το οποίο προκαλεί βλάβη σοβαρή και προδήλως παράνομη στην προσωπική ελευθερία και στην ελευθερία συνείδησης.

3. Το δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο με έμφαση στην κατανάλωση

Οι πολίτες που διασκέδαζαν το βράδυ της Παρασκευής στο Saint-Denis και στο Παρίσι απολάμβαναν το δικαίωμά τους στον ελεύθερο χρόνο και στην αναψυχή. Σε ολόκληρη τη Γαλλία λίγες ημέρες μετά, δηλαδή την τρίτη κατά σειρά Πέμπτη του Νοεμβρίου, λανσάρεται στην παγκόσμια αγορά το κρασί «νέο beaujolais». Το γεγονός αυτό, που συνέβη στις 19 Νοεμβρίου 2015, και ήταν ευκαιρία για οινοποσία και διασκέδαση σε εστιατόρια και συναφείς χώρους, βρήκε τη γαλλική κοινωνία σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

Παρόμοιες παρατηρήσεις ισχύουν για το θεσμό της «Μαύρης Παρασκευής», ο οποίος ξεκίνησε το 1932 στις ΗΠΑ και έκτοτε πραγματοποιείται την Παρασκευή που ακολουθεί την Ημέρα των Ευχαριστιών. Εορτάζεται σε διάφορες χώρες όπως η Αγγλία, η Γαλλία, η Ιταλία και από το 2015 και η Ελλάδα⁸. Στη Γαλλία ο θεσμός αυτός διεξάγεται ωστόσο κυρίως στο Διαδίκτυο και ο γενικός επιτετραμμένος της Ομοσπονδίας Ηλεκτρονικού Εμπορίου και Πώλησης εξ Αποστάσεως ανακοίνωσε ότι αυτό το εμπορικό γεγονός, που θα γινόταν στις 27.11.2015, θα αναβαπτίζόταν σε «Ημέρα XXL» σε ένδειξη σεβασμού για τις οικογένειες των θυμάτων της μοιραίας Παρασκευής. Επισημαίνεται ότι η ατμόσφαιρα μετά από εκείνο το ορόσημο έχει αλλάξει⁹. Είναι πιο αρνητική ενώ η πολεμική γύρω από την ασφάλεια έχει γιγαντωθεί. Η ενεργοποίηση του γαλλικού αντιτρομοκρατικού σχεδίου «Plan Vigipirate» αποτελεί αντικείμενο εσωτερικής πολιτικής αντιπαράθεσης. Δεν είναι

⁵ Ι. Μαθιουδάκης, *Το διοικητικό δίκαιο αντιμέτωπο με την τρομοκρατία: Το γαλλικό παράδειγμα έννομης προστασίας κατά των μέτρων έκτακτης ανάγκης και η ερμηνευτική λειτουργία των άρθρ. 48 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος και 285 του ελληνικού ΑΚ στο εγχώριο διοικητικό δίκαιο*, Constitutionalism.gr 2016, σ. 3, www.constitutionalism.gr.

⁶ V. Fiorillo, *Cronache costituzionali dall'estero (ottobre – dicembre 2015) Francia*, Cronache Costituzionali numero 1, marzo 2016, pp. 191-193.

⁷ *Conseil d'Etat ordonnance 26.8.2016 (επί αιτήσεως αναστολής εκτελέσεως)*, www.humanrightscaselaw.gr.

⁸ Ι. Φεντούρη, *Μαύρη Παρασκευή με σούπερ εκπτώσεις*, Ελεύθερος Τύπος Τετάρτη 23 Νοεμβρίου 2016, σ. 17.

⁹ Λ. Ζοφρέν, *Η ατμόσφαιρα είναι πιο αρνητική και οι πολίτες είναι (πλέον) διχασμένοι!*, Κυριακάτικη δημοκρατία Κυριακή 23 Οκτωβρίου 2016, σ. 34.

ορατό ότι ο τρόμος έχει επηρεάσει την ψυχολογία των Γάλλων και την παριζιάνικη κουλτούρα ελευθερίας.

4. Το δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο του Σαββατοκύριακου

Κατά τη διάρκεια του δέκατου πέμπτου κατά σειρά γεγονότος «Λευκή Νύχτα», που έλαβε χώρα στο πρώτο Σαββατοκύριακο του Οκτωβρίου 2016, τη νύχτα της 1^{ης} – 2ας του μηνός αυτού, οι δρόμοι στο Παρίσι ήταν γεμάτοι, ο κόσμος συγκεντρώθηκε σε πλατείες και διασκέδασε. Είναι οι πολίτες πιο προσεκτικοί αλλά δεν υπάρχει πανικός¹⁰.

Ο όρος week-end, σε πλήρη χρήση στα γαλλικά ως δάνειο από την αγγλική γλώσσα, επινοήθηκε για να δηλωθεί αυτό που τότε νοούνταν, κατά την εργατική νομοθεσία, ως τέλος της εργάσιμης εβδομάδας των υπαλλήλων, δηλαδή το χρονικό διάστημα που άρχιζε το απόγευμα του Σαββάτου, με το πέρας του υπηρεσιακού ωραρίου εκείνης της ημέρας, και καταλάμβανε την αργία της Κυριακής. Η ύπαρξη αυτού του «πυρήνα» τακτικής ανάπαυσης σηματοδότησε μία νέα δυναμική για μία «βιομηχανία» που άρχισε σταδιακά να αναδύεται από τον εικοστό αιώνα στη Δύση, τον τομέα της παροχής υπηρεσιών ψυχαγωγίας αλλά και των μεταφορών για εκδρομικό σκοπό.

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το Σαββατοκύριακο ξεκίνησε σταδιακά να εξελίσσεται σε μία – για τη μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων τουλάχιστον στο δημόσιο τομέα – ζώνη πλήρους αργίας. Επομένως, η θεσμοθέτηση του Σαββάτου, τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ως μίας «νεκρής» ημέρας τόσο για τους δημοσίους υπαλλήλους όσο και για τους μαθητές και τους φοιτητές, οδήγησε στη σύστοιχη τόνωση της οικονομίας. Είναι ενδεικτική η ορολογία στη γαλλική γλώσσα «*année sabbatique*» για τη «σαββατική» εκπαιδευτική άδεια που δικαιούνται για μία ακαδημαϊκή χρονιά οι εκπαιδευτικοί της ανώτατης εκπαίδευσης. Το Σάββατο πλέον αναδείχθηκε ως η κατ' εξοχήν εμπορική ημέρα, δεδομένου ότι οι ιδιωτικές επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου, με τους υπαλλήλους που απασχολούν, παραμένουν σε λειτουργία μέχρι το απόγευμα του και επομένως προσδοκούν σε αυξημένο τζίρο.

Το «week-end» (κατά λέξη μεταφραζόμενο «τέλος της εβδομάδας») αποτελεί τον κατεξοχήν χρόνο στην υπηρεσία του αποκαλούμενου στα αγγλικά «*end-user*» (τελικού χρήστη), δηλαδή ευκαιρία για μαζικό καταναλωτισμό.

5. Το δικαίωμα στον τουρισμό με έμφαση στον πολιτιστικό τουρισμό

Ο τουρισμός συνιστά μεταφορά από τον τόπο της εγκατάστασης στον τόπο του προορισμού, κατά ελεύθερη επιλογή του ενδιαφερόμενου και στον ελεύθερό του χρόνο, για λόγους αναψυχής. Η νομική έννοια της μετακίνησης των τουριστών προϋποθέτει έναν ελάχιστο χρόνο απομάκρυνσης από την εστία τους, δεδομένου ότι αλλιώς θα επρόκειτο το πολύ για μία εκδρομική μετακίνηση λίγων ωρών. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού έχει θέσει ως προϋπόθεση για την αναγνώριση μίας μεταφοράς ως τουριστικής να καλύπτει αυτή χρονικό διάστημα τουλάχιστον 24 ωρών ή έστω να περιλαμβάνει μία διανυκτέρευση στον τόπο του προορισμού. Βέβαια, αυτή η προδιαγραφή, που έχει τεθεί για στατιστικούς λόγους, έχει δεχθεί

---

¹⁰ Λ. Ζοφρέν, *Η ατμόσφαιρα είναι πιο αρνητική και οι πολίτες είναι (πλέον) διχασμένοι!*, Κυριακάτικη δημοκρατία Κυριακή 23 Οκτωβρίου 2016, σ. 34.

εύστοχη κριτική δεδομένου ότι οι νέες εξελίξεις στο πεδίο των συγκοινωνιακών τεχνικών έργων και των μέσων μεταφοράς έχουν διευκολύνει και επιταχύνει σημαντικά τις μεταφορές, ακόμη και τις διεθνείς. Για παράδειγμα, επισημαίνεται ότι μπορεί ένας Γάλλος να φύγει το πρωί από το Παρίσι πετώντας για την Αθήνα με σκοπό να επισκεφθεί τη νέα μεγάλη τουριστική ατραξιόν της ελληνικής πρωτεύουσας, το Μουσείο της Ακρόπολης, να δει τα εκθέματα του μουσείου και στη συνέχεια να επιστρέψει αυθημερόν στη γαλλική πρωτεύουσα αεροπορικώς. Αυτή η μετακίνηση είναι προφανώς τουριστική, παρά το γεγονός ότι δεν ικανοποιεί κανένα από τα εναλλακτικά κριτήρια του προαναφερθέντος ορισμού για τις τουριστικές μετακινήσεις¹¹.

Συνεπώς, τα μουσεία και γενικότερα η ειδική μορφή τουρισμού «πολιτιστικός τουρισμός» βγαίνουν ωφελημένα από τα νέα πραγματικά δεδομένα τα σχετικά με τις περιηγήσεις. Η παρατήρηση αυτή ισχύει ιδιαίτερα για την περίπτωση της Γαλλίας. Επισημαίνεται ότι την περίοδο 1985-2005 πιο πολλά γράφτηκαν για τα μουσεία απ' όσα κατά τους τελευταίους δύο αιώνες συνολικά¹². Παρόμοια, είναι αξιοσημείωτο ότι η Γαλλία επιδεικνύει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μουσεία.

6. Το δικαίωμα στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση

Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται, ότι το τακτικό διήμερο αναψυχής που έχει προκύψει εδώ και περίπου πέντε δεκαετίες, δεν συνίσταται απλώς σε «απελευθέρωση» χρόνου από το φόρτο «εργασίας» των μαθητών και των ενήλικων σπουδαστών, δεδομένου ότι κατά κανόνα το Σάββατο δεν προβλέπεται πλέον ως τακτική διδακτική ημέρα, με εξαίρεση την περίπτωση της έννομης τάξης της Ιταλίας. Μέσα από τις κοινωνικές ανάγκες και προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, γεννήθηκε πρώτα η Εκπαίδευση Μερικής Παρακολούθησης, η οποία συνεχίζεται ως και σήμερα¹³. Ο θεσμός του μαθητή που ζει μακριά από το σχολείο και δεν έχει το χρόνο να παρακολουθήσει μαθήματα παρά μόνο τις βραδινές ώρες και τα σαββατοκύριακα, δημιούργησε ευέλικτες μορφές εκπαίδευσης, οι οποίες με τη σειρά τους οδήγησαν στην καθιέρωση διαφόρων μορφών εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (εκπαίδευση δι' αλληλογραφίας, έξω-πανεπιστημιακή εκπαίδευση, σπουδές στο σπίτι κ.ά.). Το 1874 το Illinois State University και το 1891 το University of Chicago στις ΗΠΑ ξεκίνησαν προγράμματα σπουδών δι' αλληλογραφίας. Η δεύτερη γενιά στη μεθοδολογία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης χαρακτηρίζεται από τη μαζική χρήση του τηλεφώνου, του ραδιοφώνου, της τηλεόρασης και του βίντεο. Το 1930 το B.B.C. στη Μεγάλη Βρετανία και λίγο αργότερα, στα 1939, στο σχολείο για τους μετανάστες στη Γαλλία, ξεκίνησαν προγράμματα επιμόρφωσης και εκπαίδευσης από το ραδιόφωνο. Υπό το φως των προηγούμενων, η παροχή σπουδών με τη σύγχρονη εφαρμογή της τεχνολογίας συσσώρευσης και μετάδοσης της πληροφορίας (διαδίκτυο, αμφίδρομη τηλεόραση κ.ά.) συγκροτεί την τρίτη γενιά τεχνικών εκπαίδευσης από απόσταση.

Αρχής γενομένης από το Ηνωμένο Βασίλειο, οπότε το 1969 ιδρύθηκε το Ανοικτό Πανεπιστήμιο, έχει θεσμοθετηθεί και σε άλλες χώρες, περισσότερο ή λιγότερο συστηματικά, η παροχή ανώτατης εκπαίδευσης με τη μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Το γεγονός ότι πλέον πέραν του παραδοσιακού μοντέλου

¹¹ Δ. Μυλωνόπουλος, *Τουριστικό Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη 2011, σ. 5.

¹² D. Preziosi, *Μουσεία και... άλλα επικίνδυνα πράγματα Τι έχει αλλάξει στα μουσεία από την εποχή του Κρυστάλλινου Παλατιού;*, Τετράδια Μουσειολογίας Τεύχος 4 2007, σ. 3.

¹³ Δ. Βεργίδης, Α. Λιοναράκης, Α. Λυκουργιώτης, Β. Μακράκης, Χ. Ματραλής, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση Θεσμοί και λειτουργίες*, Τόμος Α, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Πάτρα 1998, 1999, σσ. 150-153.

της κλειστής και εκ του σύνεγγυς ανώτατης εκπαίδευσης, στην οποία η Γαλλία διαθέτει μία πανεπιστημιακή παράδοση 8 αιώνων, υπάρχει και η εναλλακτική δυνατότητα για κατ' οίκον μελέτη, αποτελεί μία «ειρηνική επανάσταση» στο πεδίο του πολιτισμού. Οι ενήλικοι, ιδίως αυτοί που είναι άνω των 30 ετών και επομένως εμπίπτουν στο πεδίο της «εκπαίδευσης ενηλίκων», είναι εξοπλισμένοι με το δικαίωμα στην παιδεία κατά τη μέθοδο της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Στο μέτρο που εισάγονται σε προπτυχιακά ή μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών της επιλογής τους, συνήθως κατόπιν ηλεκτρονικής κληρώσεως μεταξύ των αιτούντων, μπορούν να σπουδάσουν εξ αποστάσεως. Αυτό πρακτικά σημαίνει συνδυασμό της ήδη υπάρχουσας επαγγελματικής καριέρας ή και των οικογενειακών τους βαρών με περαιτέρω σπουδές. Αυτή η δυνατότητα μόρφωσης υποβοηθείται κατά κανόνα από την ύπαρξη αρκετού ελεύθερου χρόνου το σαββατοκύριακο των διδακτικών εβδομάδων. Άλλωστε σε κάποια από τα σαββατοκύριακα αυτά προβλέπεται από τα ανοικτά πανεπιστήμια και η δυνατότητα των φοιτητών να συμμετέχουν, σε προαιρετική βάση, σε οργανωμένες Ομαδικές Συμβουλευτικές Συναντήσεις, δηλαδή του εκάστοτε τμήματος φοιτητών με τον εκπαιδευτικό της οικείας Θεματικής Ενότητας. Κατά το μέτρο των συναντήσεων αυτών καθώς και των γραπτών εξετάσεων, οι οποίες συνεπάγονται την υποχρεωτική παρουσία των φοιτητών στο εξεταστικό κέντρο, είναι πιθανή και μία εκτός έδρας μετακίνηση των φοιτητών.

7. Το δικαίωμα στον αθλητισμό σε συνδυασμό με το δικαίωμα στην αναψυχή

Ο αθλητισμός είναι υπαινικτικά αλλά σαφώς προστατευμένος στο τυπικό Σύνταγμα της Γαλλίας. Η θεωρία ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στήριζε αυτή τη θέση στο δικαίωμα στην εργασία, το οποίο μπορούν να επικαλούνται οι επαγγελματίες του αθλητισμού¹⁴. Έβρισκε έρεισμα επίσης στο δικαίωμα στις δραστηριότητες της αναψυχής, το οποίο προβλέπεται στο εδ. 11 του Προοιμίου του Συντάγματος του 1946. Ειδικότερα αναφέρεται ότι το Έθνος «εγγυάται σε όλους, κυρίως στο παιδί, στη μητέρα και στους ηλικιωμένους εργαζόμενους, την προστασία της υγείας, την υλική ασφάλεια, την ανάπαυση και την αναψυχή». Επιπλέον, η θεωρία στήριξε το δικαίωμα στον αθλητισμό στο δικαίωμα στην εκπαίδευση (εδ. 13 του παραπάνω Προοιμίου) εφόσον σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου L-100-1 του γαλλικού Κώδικα του αθλητισμού, ο αθλητισμός είναι ένα στοιχείο της εκπαίδευσης. Έτσι, η εφαρμογή της προσωπικής ελευθερίας (άρθρα 2 και 4 της προαναφερθείσας Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη) προσφέρει μία ελευθερία επιλογής στα πρόσωπα, στο συνταγματικό πλαίσιο, να εξασκούν ένα άθλημα ή όχι. Επομένως, αν ο νομοθέτης ερχόταν να προσβάλει τον αθλητισμό, το Συνταγματικό Συμβούλιο θα βάσιζε την απόφασή του σε μία από αυτές τις αρχές και πιθανόν θα έκρινε αντισυνταγματικές τις επίμαχες διατάξεις. Είναι αξιοσημείωτο ότι άλλα Συντάγματα έχουν εισαγάγει εγγύηση του δικαιώματος στον αθλητισμό, με προεξέχον παράδειγμα εκείνο της Κούβας. Αυτή η χώρα με τη μεγάλη αθλητική παράδοση, στο Σύνταγμα του 1976 καθιέρωσε το δικαίωμα του καθενός στη φυσική αγωγή, στον αθλητισμό και στην αναψυχή. Ελάχιστες ημέρες μετά από αυτή την παγκόσμια πρωτοπορία στη ρητή συνταγματική καθιέρωση του αθλητισμού ως θεμελιώδους «δικαιώματος», το δικαίωμα αυτό προστέθηκε στο Σύνταγμα της

¹⁴ S. Marcilloux – Giummarra, *L'implicite mais réelle influence de la Constitution sur le droit du sport*, VIIIe Congrès français de droit constitutionnel, AFDC, Nancy, 16, 17, et 18 juin 2011, pp. 2-3, <http://www.droitconstitutionnel.org/congresNancy/comN1/marcillouxTD1.pdf>.

Πορτογαλίας. Το πρώτο μεταπολιτευτικό Σύνταγμα της ιβηρικής χώρας καθιέρωσε το δικαίωμα όλων στη φυσική καλλιέργεια και στον αθλητισμό¹⁵.

Την ίδια περίπου περίοδο, το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας, στην απόφασή του της 16^{ης} Μαρτίου 1984, *Broadie et autres*, συνήγαγε τη γενική αρχή της ελεύθερης πρόσβασης στις φυσικές και αθλητικές δραστηριότητες, βασιζόμενο, εκείνη την εποχή, στο άρ. 1 του νόμου 75-988, «σχετικού με την ανάπτυξη της φυσικής αγωγής και του αθλητισμού», γνωστού ως νόμου Mazeaud, σύμφωνα με τον οποίο ο αθλητισμός αποτελούσε μία «εθνική υποχρέωση». Μόνον από τα χρόνια του 1970 και μετά ο αθλητισμός στη Γαλλία αρχίζει τακτικά να παίρνει το δρόμο των δικαστηρίων, και λόγω του νόμου του Προέδρου Mazeaud έχει προκύψει το φαινόμενο που η θεωρία αποκαλεί αυθεντική εκνομίκευση του αθλητισμού, με τη δημιουργία μάλιστα ενός αυτοτελούς κλάδου δικαίου, ο οποίος είναι το αθλητικό δίκαιο. Η επιρροή του Συντάγματος στον κλάδο αυτό είναι πραγματική, αν και υπόρρητη, διότι τα συνταγματικά θεμέλια του κλάδου έχουν σταθερά καθιερωθεί¹⁶. Το Συνταγματικό Συμβούλιο στην απόφασή του 2004-507 μετέφρασε τις αξίες της αξιοπιστίας και της ευθυδικίας του διαγωνισμού (διατύπωση της αρχής της ισότητας προσαρμοσμένη στα αθλητικά κριτήρια) ως την αρχή της ειλικρίνειας των αθλητικών διαγωνισμών.

Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι η δεκαετία του 1970 δεν αποτέλεσε απλώς την απαρχή της εκνομίκευσης του αθλητισμού αλλά και της δημιουργίας ενός «νέου δικαιώματος», τουλάχιστον με την έννοια του μη ρητά διατυπωμένου, στο τυπικό Σύνταγμα της Γαλλίας. Ενώ η ανθρωπότητα διερχόταν την περίοδο της ρητής αναγνώρισης του θεμελιώδους δικαιώματος στον αθλητισμό ως συνταγματικού «δικαιώματος» και βαθμηδόν αυτό το μοντέρνο δικαίωμα αποκτούσε τη φυσιογνωμία ενός δικαιώματος τρίτης γενεάς (δικαιώματος αλληλεγγύης των ιδιωτών υπέρ άλλων ιδιωτών ή και του κράτους, συλλογικού δικαιώματος ή δικαιώματος της κοινότητας), ο γαλλικός συνταγματισμός έχει καθυστερήσει να το ενσωματώσει στον κατάλογο των συνταγματικών δικαιωμάτων, τουλάχιστον ως ένα «επώνυμο» δικαίωμα. Βέβαια, αξίζει να επισημανθεί ότι η ρητή συνταγματική καθιέρωση του δικαιώματος στην ανάπτυξη και κυρίως στην αναψυχή είναι μία σημαντική τομή στα συνταγματικά χρονικά διεθνή. Συνεπώς, ο αθλητισμός κατά κάποιον τρόπο βρίσκεται σε μία παρατεταμένη τροχιά αυτοτελούς του ανάπτυξης, ως εννόμου αγαθού του γαλλικού Συνταγματικού Δικαίου.

Η Γαλλία θεωρείται ότι ανήκει στη χορεία των Κρατών που έχουν μία έντονη κρατική νομοθετική παραγωγή στο χώρο του αθλητικού δικαίου. Με άλλα λόγια, το Κράτος δεν περιορίζεται σε ένα ρόλο νομοθέτη των βασικών ρυθμίσεων, αφήνοντας το ρυθμιστικό πεδίο ελεύθερο για τις αθλητικές ενώσεις, όπως συμβαίνει στις ΗΠΑ. Αυτό το φαινόμενο είναι ευρύτερο, δηλαδή της υπερπαραγωγής κανόνων του Διοικητικού Δικαίου, όπως αναφέρεται και για την παρόμοια περίπτωση της Ισπανίας. Ωστόσο, η Ελλάδα έχει την εντονότερη κρατική νομοθετική παρέμβαση έναντι των δυτικοευρωπαϊκών κρατών με την ίδια τάση.

8. Πρόταση για την αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος ως προς την αναψυχή

¹⁵ K. L. Pachot Zambrana, *El derecho constitucional al deporte en la doctrina y el derecho comparado*, CC 2016-1, p. 128, 126.

¹⁶ S. Marcilloux – Giummarra, *L'implicite mais réelle influence de la Constitution sur le droit du sport*, VIIIe Congrès français de droit constitutionnel, AFDC, Nancy, 16, 17, et 18 juin 2011, pp. 1, 7-8, <http://www.droitconstitutionnel.org/congresNancy/comN1/marcillouxTD1.pdf>.

Το ελληνικό Σύνταγμα δεν καθιερώνει ρητά ένα δικαίωμα στην αναψυχή, το οποίο ωστόσο συνάγεται από διάφορες διατάξεις, οι οποίες έστω και εμμέσως, αφορούν την ψυχαγωγική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των ιδιωτών.

Κυρίως οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν την περίπτωση του άρ. 16, στο οποίο προστατεύονται ρητά διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού, η παιδεία και ο αθλητισμός.

Κατ' αρχάς ο όρος «παιδεία» θεωρήθηκε κατά την υιοθέτησή του στο κείμενο του 1975 ως επιδεκτικός κριτικής δεδομένου ότι έχει μία εγγενή αμφισημία, ήδη στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Δεδομένου ότι στην αρχαιότητα δεν ήταν σε χρήση ο όρος «πολιτισμός» αλλά «παιδεία», η τελευταία λέξη έχει παραδοσιακά μία διπλή σημασία, του πολιτισμού (κουλτούρας) και της εκπαίδευσης (διδασκαλίας και μάθησης).

Δεν είναι τυχαίο ότι στο ίδιο άρθρο, που κυρίως είναι αφιερωμένο στη ρύθμιση των διαφόρων βαθμίδων της δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης, επιλέχθηκε να τεθεί στο τέλος και μία ρύθμιση για τον αθλητισμό, που ωστόσο, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, δεν εξοπλίστηκε με τη ρητή χρήση του όρου «δικαίωμα» (πράγμα σύνηθες για τη συνταγματική καθιέρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων στο συγκριτικό Συνταγματικό Δίκαιο).

Συνεπώς, το ισχύον Σύνταγμα δεν είναι άγευστο σημαντικών μορφών ψυχαγωγίας στο άρ. 16 (πολιτισμός ιδίως με τη μορφή της τέχνης, εκπαίδευση συμπεριλαμβανομένης της φυσικής αγωγής, αθλητισμός) αλλά και γενικότερα, όπως είναι η περίπτωση του κινηματογράφου και της φωνογραφίας στο άρ. 15 παρ. 1. Χαρακτηριστικός είναι ο όρος της ιταλικής θεωρίας για τον οικείο συνταγματικό Χάρτη, «Πολιτιστικό Σύνταγμα»¹⁷.

Κατά μείζονα λόγο είναι αξιοπαρατήρητο ότι μπορεί να θεωρηθεί ότι η αναψυχή αναφέρεται και σε μορφές που δεν καθιερώνονται ρητά, με κύριο παράδειγμα την περιήγηση. Πράγματι, η υπόρρητη καθιέρωση του τουρισμού, ως μίας αυτοτελούς «θεσμικής εγγυήσεως» ενός ιδιωτικού θεσμού έγινε το 2001 με τη συμπερίληψη της ρήτρας για την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, στο άρ. 25 παρ. 1 εδ. α'. Αν το 1975 χάθηκε η ιστορική ευκαιρία για μία – ούτως ή άλλως παγκοσμίως πρωτοποριακή – ρητή και σαφή καθιέρωση ενός καθολικού θεμελιώδους «δικαιώματος» στον αθλητισμό (και στη φυσική αγωγή), το 2001 δεν αξιοποιήθηκε η ευκαιρία ρητής καθιέρωσης ενός δικαιώματος του καθενός στον τουρισμό. Ο παραλληλισμός αυτός δεν είναι τυχαίος αλλά εμπεριέχει στοιχεία έντονης συσχέτισης δύο δικαιωμάτων τα οποία είναι ταυτόχρονα αυτοτελή και προδήλως συγγενή. Πράγματι, ο τουρισμός συγγενεύει από τη φύση του με το δίπολο των κατά σειρά αρχιότητας καθιερωμένων δικαιωμάτων «στη φυσική αγωγή και στον αθλητισμό» διότι όλα αυτά αφορούν την ενσυνείδητη σωματική κίνηση των ανθρώπων, στο χώρο, και δη κατά κανόνα στο φυσικό περιβάλλον.

9. Το ζήτημα του διπλασιασμού της σύζευξης «κοινωνικό κράτος δικαίου»

Ο τίτλος του Δεύτερου Μέρους του Συντάγματος «Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα» φαίνεται κάπως στενός, αν όχι και ελαφρώς παρωχημένος.

Λίγο μετά την υιοθέτηση του κειμένου αυτού, οπότε υπήρχαν μόνο δύο γενεές θεμελιωδών δικαιωμάτων σε σχεδόν δύο αιώνες, η πρώτη (ατομικά και πολιτικά) και

---

¹⁷ Del Giudice, *Ipercompendio Diritto Pubblico e Costituzionale*, Edizione Giuridiche Simone 2016, p. 209.

η δεύτερη (οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά), προέκυψαν δύο νέες γενεές. Αξίζει να γίνει ένα συνειδητό εγχείρημα συστηματικής ταξινόμησης των δικαιωμάτων, κατά θέμα (περιεχόμενο) και, επομένως, εμμέσως και κατά γενεές, παρά τον κατ' αρχάς σχηματικό χαρακτήρα μίας ταξινόμησης κάθε δικαιώματος σε μία μόνο κατηγορία.

Η τρίτη γενεά συνίσταται κυρίως στα δικαιώματα αλληλεγγύης, ιδίως στο δικαίωμα της ειρήνης, το οποίο δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι εξαντλείται στη διεθνή του διάσταση, και κυριότερα στο δικαίωμα στο φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον. Είναι ενδεικτικό της ιδιάζουσας φύσεως αυτών των μοντέρνων δικαιωμάτων, όχι απλώς αλληλέγγυων αλλά και συλλογικών (κοινοτικών), ότι κατά το μάλλον ή ήττον θεωρούνται δικαιώματα – καθήκοντα, κατά περίπτωση των λαών ή των μεμονωμένων προσώπων.

Αυτό που δεν αναφέρεται στην ελληνική συνταγματική επιστήμη αλλά έχει αρχίσει να επισημαίνεται σε άλλες, όπως στην ιταλική, είναι ότι τείνει να γίνει δεκτή η ύπαρξη μίας πιο νέας γενεάς. Πρόκειται για δικαιώματα (ακόμη στη φάση της αναγνώρισης) τα οποία είναι σχετικά με τις *γενετικές επεμβάσεις* και τη *βιοηθική*, τις *νέες τεχνολογίες της επικοινωνίας*, τον *κόσμο των ζώων*¹⁸. Η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου, η αναψυχή, ακόμη και ο τουρισμός περνούν μέσα από κάποια από τα «υπερσύγχρονα» αυτά δικαιώματα, που θα μπορούσαν να ονομαστούν τεχνολογικά. Και βέβαια, τέταρτης γενεάς δικαίωμα προς ενσωμάτωση στα Συντάγματα μπορεί να θεωρηθεί πλέον και το δικαίωμα των ανθρώπων, ιδιαίτερα των οικιακών καταναλωτών («νοικοκυριών») στην πρόσβαση στην ενέργεια και στη χρήση αυτής.

Προτείνεται λοιπόν να αναδιατυπωθεί η επιγραφή του προαναφερθέντος Μέρους ως εξής: «Ατομικά, κοινωνικά, αλληλέγγυα και τεχνολογικά δικαιώματα». Για την ταυτότητα του νομικού λόγου, προτείνεται να «προαχθεί», ποιοτικά και ποσοτικά, η προαναφερθείσα ρήτρα του κοινωνικού κράτους δικαίου. Η διττού αυτού περιεχομένου αρχή αποτελεί μία εύστοχη περίπτωση σύζευξης κατ' αρχάς αυτοτελώς θεωρούμενων οργανωτικών βάσεων του πολιτεύματος, προφανώς κατά το πρότυπο του γερμανικού Συντάγματος, κατά το οποίο η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία είναι ένα κοινωνικό κράτος δικαίου¹⁹. Εκ των πραγμάτων τείνει να αποκτήσει ένα πολύ ευρύτερο περιεχόμενο από αυτό που φαίνεται να δηλώνει. Αυτό ισχύει όσον αφορά και την πρώτη της συνιστώσα (π.χ. ο τουρισμός είναι ενσωματωμένος στην αρχή του κοινωνικού κράτους, όπως έχει επισημανθεί) και τη δεύτερη (το κράτος δικαίου είναι ένα κράτος αναγνώρισης δικαιωμάτων, τα οποία πλέον καλύπτουν και εκείνα της τρίτης και της τέταρτης γενεάς, και όχι μόνον εκείνα της πρώτης γενεάς, ιδίως στην εκδοχή των ατομικών δικαιωμάτων). Όπως με καθυστέρηση καθιερώθηκε ρητά στο ελληνικό Σύνταγμα η αρχή του κοινωνικού κράτους και κατά μείζονα λόγο εκείνη του κράτους δικαίου, θα μπορούσε η διπλή αρχή να εξελιχθεί σε τετραπλή, με τη ρητή αναγνώριση του «τεχνολογικού, αλληλέγγυου, κοινωνικού κράτους δικαίου». Θα επρόκειτο για μία ρήτρα πέραν των άλλων ανοικτή προς τα εκάστοτε αποκαλούμενα από τη θεωρία «νέα δικαιώματα», προς συνταγματική καθιέρωση.

10. Καθιέρωση των δικαιωμάτων στον ελεύθερο χρόνο και στην αναψυχή

¹⁸ F. del Giudice, *Compendio di Diritto Costituzionale*, XX Edizione, Edizioni Giuridiche Simone, 2016, p. 102.

¹⁹ P. Badura, *Staatsrecht Systematische Erläuterung des Grundgesetzes*, 6. Auflage, C.H. Beck, 2015, S. 385.

Με βάση την παραπάνω θεώρηση των δικαιωμάτων, συνιστάται να αναγνωριστεί ρητά στο Δεύτερο Μέρος ένα θεμελιώδες καθολικό δικαίωμα στην αναψυχή. Θα μπορούσε από νομοτεχνικής πλευράς να δημιουργηθεί ένα τμήμα ξεχωριστό, αφιερωμένο στην αναψυχή με ευρεία έννοια. Επισημαίνεται συναφώς ότι έχει ήδη προταθεί να δημιουργηθεί στο πλαίσιο του Μέρους αυτού, το οποίο επικρίνεται για τη μάλλον απλοϊκή του δομή, ένα πρώτο Τμήμα για τα ατομικά δικαιώματα που έγκεινται στις αρχές της ισότητας «Ισότητα, Αναλογία, Επιείκεια», σε αντιστοιχία με το υφιστάμενα άρ. 4 και 25 παρ. 1 εδ. δ'²⁰.

Προτείνεται ενδεικτικά να τεθεί ένα ιδιαίτερο, γενικού και εισαγωγικού περιεχομένου άρθρο, το υπ' αριθμόν 15Α, αντί της εναλλακτικής δυνατότητας το νέο περιεχόμενο να εισαχθεί στην αρχή του υφιστάμενου άρ. 16. Αν και θα μπορούσε να καθιερωθεί το δικαίωμα στην αναψυχή, αυτοτελώς, χωρίς να συνυπάρχει με κάποιο άλλο δικαίωμα, θα ήταν πληρέστερη και σημαντικότερη η καθιέρωσή του μαζί με ένα λογικό προαπαιτούμενο, αυτό του ελεύθερου χρόνου ιδίως των εργαζομένων. Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος στον ελεύθερο χρόνο υπαγορεύεται από τη φύση του πράγματος να προταχθεί, δεδομένου ότι η αναψυχή ενυπάρχει ως δυνατότητα στον ελεύθερο χρόνο. Ωστόσο, η έννοια του ελεύθερου χρόνου έχει μία ευρύτερη δυναμική, επηρεάζοντας τόσο τους όρους επαγγελματικής απασχόλησης όσο και των σπουδών. Για παράδειγμα, αυτή η πρόβλεψη μπορεί να αποβεί ευνοϊκή για το νομικό καθεστώς απασχόλησης των δικηγόρων με έμμισθη εντολή, ιδίως των Δήμων, οι οποίοι δικαιούνται ανάπαυση, αντί να βαρύνονται από την υποχρέωση επιτόπιας παροχής υπηρεσίας στο χώρο του εντολέα, πολύ περισσότερο σε καθημερινή βάση, την εποχή της Κοινωνίας της Πληροφορίας. Εξάλλου, το Κράτος πρέπει να μεριμνά συστηματικά και σφαιρικά για την ύπαρξη επαρκούς ελεύθερου χρόνου, κατά το δυνατόν συνδυαστικά για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες (π.χ. εργαζόμενοι γονείς και εκπαιδευόμενα τέκνα). Όπως έχει επισημανθεί, αυτό δεν αποτελεί ακόμη ένα κεκτημένο στην ιταλική έννομη τάξη, σε ικανή έκταση, δεδομένου ότι οι μαθητές της σχολικής εκπαίδευσης φοιτούν κανονικά και τα Σάββατα, με πλήρεις μαθησιακές υποχρεώσεις. Αυτό συνεπάγεται και σημαντική επιβάρυνση του χρόνου εργασίας (άρα περιορισμό του ελεύθερου χρόνου) των δασκάλων και των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης, οι οποίοι έχουν δικαίωμα σε πενήνθήμερο πρόγραμμα εβδομαδιαίας εργασίας αλλά κάποιοι από αυτούς εκ των πραγμάτων δεν μπορούν να αργούν δύο διαδοχικές ημέρες (ολόκληρο το Σαββατοκύριακο ή Κυριακή και Δευτέρα).

Το δικαίωμα στην αναψυχή μπορεί να έχει ένα σύνθετο περιεχόμενο, περιλαμβάνοντας δικαιώματα όπως στον πολιτισμό, στην παιδεία, στον αθλητισμό και στον τουρισμό. Συνεπώς, θα ήταν σκόπιμο να γίνει μία λογική και συστηματική ταξινόμηση αυτής της ύλης, παρά το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα δικαιώματα παρουσιάζουν μία σχετική αυτοτέλεια έναντι του δικαιώματος στην αναψυχή. Προτείνεται η κατηγοριοποίηση αυτών των δικαιωμάτων σε δύο κατ' αρχάς ομάδες, εκείνη της παιδείας και την άλλη της κίνησης.

Τα δικαιώματα στην παιδεία ανάγονται στον πολιτισμό και στην εκπαίδευση ενώ εκείνα της κίνησης περιλαμβάνουν κυρίως τον αθλητισμό και το εννοιολογικό δίπολο «τουρισμός και φιλοξενία». Δεδομένου ότι η σειρά αναφοράς των δύο βασικών ομάδων δεν είναι τυχαία, δεν θα ήταν άσκοπη να γίνει μία περαιτέρω προσπάθεια εμβάθυνσης στο περιεχόμενο αυτών των εννοιών. Ειδικότερα, ο αθλητισμός είναι εμβληματικός στον πολιτισμό, τον οποίο και προάγει σε πνεύμα ειλικρινούς συναγωνισμού, ευγενούς άμιλλας κ.ο.κ. Παρόμοια, ο τουρισμός και η φιλοξενία

---

²⁰ Α. Μανιάτης, *Ο εκσυγχρονισμός του Δημοσίου Λογιστικού Συμβολή στο Διοικητικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2011, σ. 391 επ., ιδίως υποσ. 223.

αποτελούν θεσμούς έμπρακτης προαγωγής του πολιτισμού, με μορφωτική δυναμική. Συνεπώς, αθλητισμός και τουρισμός πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους την παιδεία, ως σημείο αναφοράς. Ωστόσο, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερόταν ότι τα δικαιώματα αυτά εμπεριέχουν εγγενώς την έννοια της ελευθερίας με βάση την ετυμολογική και αρχετυπική εννοιολογική σύλληψη του ιδεώδους αυτού. Δεδομένου ότι η λέξη «ελευθερία» προέρχεται από τον τύπο του Παρακειμένου του ρήματος «έρχομαι» στην αρχαιοελληνική γλώσσα, σημαίνει την έλευση, επομένως τη φυσική ευχέρεια μετακίνησης από ένα χώρο σε έναν άλλο. Το στοιχειώδες της ελευθερίας είναι η σωματική κίνηση και το ολοκλήρωμα είναι η πνευματική κίνηση, ο πολιτισμός.

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσε να επιχειρηθεί η εισαγωγή διατάξεων με ενδεικτικό περιεχόμενο σαν το ακόλουθο: *«Καθένας έχει δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο και στην αναψυχή. Το δικαίωμα στην αναψυχή συνίσταται ιδίως στα δικαιώματα στην παιδεία και στα δικαιώματα στην κίνηση. Τα δικαιώματα στην κίνηση αναλογίζονται τα δικαιώματα στην παιδεία».*

11. Τα δικαιώματα στην παιδεία: τα δικαιώματα στον πολιτισμό και στην παιδεία (εκπαίδευση)

Ως προς τα δικαιώματα στην παιδεία, ποικίλες βελτιώσεις θα μπορούσαν να επέλθουν στο άρ. 16, το περιεχόμενο του οποίου δεν έχει μεταβληθεί για περισσότερο από μία τεσσαρακονταετία. Για παράδειγμα, έχει προταθεί η παρ. 1 να αποκτήσει το εξής περιεχόμενο: *«Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες. Τα μουσεία αποτελούν πολυδύναμα μέσα για την ανάπτυξη και την προαγωγή της τέχνης και της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, οι οποίες αποτελούν υποχρέωση της Πολιτείας και δικαίωμα του καθενός, με καταλύτη την πολιτιστική χορηγία».* Αξιολογείται ως χρήσιμη η εισαγωγή της έννοιας της ερμηνείας και των μουσείων, που δεν έχουν ακόμη εξοπλιστεί με συνταγματική καθιέρωση. Με βάση τις νομοθετικές τάσεις των τελευταίων ετών, και σε χώρες που καθυστέρησαν να αποκτήσουν έναν ολοκληρωμένο νόμο για τη χορηγία όπως η Γαλλία και η Ελλάδα, είναι σημαντικό να θεσμοποιηθεί και η πανάρχαιη λειτουργία της χορηγίας. Κατά το πρότυπο της ερμηνείας ως καταλύτη δημιουργίας έργων πνευματικής ιδιοκτησίας, η χορηγία αποτελεί καταλύτη για την ανάπτυξη και την προαγωγή αυτών των έργων είτε από δημόσιους είτε από ιδιωτικούς φορείς²¹.

Εξάλλου, με βάση και την προαναφερθείσα πρόταση να οριστεί ότι τα δικαιώματα στην κίνηση αναλογίζονται τα δικαιώματα στην παιδεία (ως «παρονομαστή»), οι θεσμοί που τίθενται κατ' αρχάς για την παιδεία μπορούν να προεκτείνονται στην ομοειδή περίπτωση των δικαιωμάτων στην κίνηση. Παράδειγμα αποτελεί η πολιτιστική χορηγία, η οποία αφενός προεκτείνεται στον αθλητισμό, με την ιδιαίτερη μορφή της αθλητικής χορηγίας, και αφετέρου στον τουρισμό, με την πρόσφατη νομοθετική εισαγωγή, στην ελληνική έννομη τάξη, του τύπου της σύμβασης χορηγίας για την προβολή του τουρισμού της Ελλάδας.

12. Τα δικαιώματα στην κίνηση: η συνιστώσα του δικαιώματος στον αθλητισμό

²¹ Α. Μανιάτης, *Θεμελιώδη Δικαιώματα και Αρχιτεκτονική Κληρονομιά Συμβολή στο Διοικητικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2010, σσ. 329-330.

Θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα ακόμη εμβόλιμο άρθρο, το υπ' αριθμ. 16Α, αφιερωμένο στον αθλητισμό και στον τουρισμό, με αποκοπή της υφιστάμενης παρ. 9 του άρ. 16 και τη συμπερίληψή της στο καινούριο άρθρο.

Ειδικότερα, στην πρώτη παράγραφο θα μπορούσε να υπάρχει η αναφορά στο δικαίωμα του καθενός στην άσκηση και στην προστασία του αθλητισμού, ο οποίος τελεί υπό την εποπτεία του Κράτους.

Όπως το δικαίωμα στο περιβάλλον είναι διπλού περιεχομένου, περιλαμβάνοντας την απόλαυση των περιβαλλοντικών αγαθών και την προστασία τους, έτσι κατά κάποιον τρόπο και το δικαίωμα στον αθλητισμό αξίζει να αναφερθεί ότι είναι διττής διάστασης. Αφορά όχι μόνο τους αθλητές αλλά και τους λοιπούς παράγοντες που συμμετέχουν στην αθλητική λειτουργία, έστω και με την ιδιότητα του απλού φιλάθλου. Είναι σκόπιμο να ληφθεί υπόψη ότι η φίλαθλος κοινωνία έχει αποκτήσει μία έντονα μαζική ψυχαγωγική διάσταση τον 21^ο αιώνα, μέσα από τη διάχυση της πληροφόρησης, ιδίως με την έννοια της Κοινωνίας της Πληροφορίας. Συνεπώς, η αθλητική ενημέρωση αποτελεί σήμερα μία σχετικά αυτοτελή μορφή αναψυχής για τη μαζική κοινωνία, πέρα και ανεξάρτητα από τις παραδοσιακές μορφές εμπλοκής των μη αθλουμένων με τον αθλητισμό (επιτόπια παρακολούθηση των αθλητικών αγώνων στους χώρους άθλησης, στοίχημα...).

Εξάλλου, με την προτεινόμενη λιτή διατύπωση μπορεί να εννοηθεί ένας αμφίδρομος «άνεμος ελευθερίας», π.χ. ως προς το δικαίωμα των αθλητικών σωματείων να ιδρύουν υπερκείμενη αθλητική ένωση στον τομέα ενός αθλήματος ακόμη και αν υπάρχει ήδη μία κρατικά αναγνωρισμένη ένωση η οποία «συναλλάσσεται» με τη Δημόσια Διοίκηση. Η μέχρι τώρα δικαστική πρακτική της μη δικαστικής αναγνώρισης μιας αθλητικής ομοσπονδίας, όταν ήδη υπάρχει στο άθλημα αναγνωρισμένη δικαστικά ομοσπονδία, θα πρέπει να αλλάξει²². Αντίθετα, ως προς την ειδική αθλητική αναγνώριση το μονοπώλιο των ειδικά αναγνωρισμένων ενώσεων και ομοσπονδιών θα πρέπει να παραμένει, αφού ο κεντρικός σχεδιασμός του Κράτους για την ανάπτυξη του αθλητισμού απαιτεί για κάθε άθλημα μία μόνο αθλητική οργάνωση, η οποία ως επίσημα αναγνωρισμένος φορέας θα έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα της συνεργασίας με το Κράτος για την ανάπτυξη του αθλήματος που εκπροσωπεί.

Παρόμοιες παρατηρήσεις για τη φιλελευθεροποίηση και στην ουσία απλούστευση του νομικού καθεστώτος ισχύσουν και για το δικαίωμα αίτησης και λήψης έννομης προστασίας από τα δικαστήρια, για τους αθλητικούς παράγοντες, αντί ο αθλητισμός να λειτουργεί ως ένα ιδιωτικό «κράτος εν κράτει».

12. Τα δικαιώματα στην κίνηση: η συνιστώσα των δικαιωμάτων στον τουρισμό και στη φιλοξενία

Θα ήταν σημαντικό να καθιερωθεί και ο τουρισμός, ως δεύτερη παράγραφος στο προτεινόμενο άρ. 16Α. Θα μπορούσε έτσι να αναφερθεί ότι «*Καθένας έχει δικαίωμα στον τουρισμό και στη φιλοξενία, κατά την αρχή της αειφόρου ανάπτυξεως*». Με αυτόν τον τρόπο, εισάγεται ρητά στο συνταγματικό χάρτη ένα εγγενές δίπολο, στη χώρα του «Ξενίου Διός», το οποίο βρίσκεται σε πλήρη εννοιολογική αντιστοιχία της ανάπτυξης που αφορά επιχειρηματίες και καταναλωτές. Θα ήταν παράλειψη να μην καθιερωθεί ο θεσμός της φιλοξενίας των τουριστών και γενικότερα των επισκεπτών ενός προορισμού, από την τοπική κοινωνία. Η φιλοξενία (λογικό

---

²² Α. Μαλάτος, *Παραδόσεις Αθλητικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα – Κομοτηνή 2010, σσ. 129-130.

συμπλήρωμα της περιηγήσεως αν και έχει ευρύτερη δυναμική π.χ. όσον αφορά τους μετανάστες και τους πρόσφυγες) αποτελεί ένα έννομο αγαθό με σαφές έρεισμα στο ισχύον Σύνταγμα, ιδίως διότι είναι καθιερωμένη στο άρ. 2 παρ. 2 όσον αφορά την αρχή της φιλίας μεταξύ των λαών. Συναφής είναι και η αναφορά στην ειρήνη, ιδίως την κατά το άρ. 106 παρ. 1 κοινωνική ειρήνη.

Επισημαίνεται ότι ο τουρισμός πλέον βρίσκεται σε μία φάση ωριμότητας όσον αφορά την ακαδημαϊκή του προσέγγιση ως κοινωνικού φαινομένου. Ειδικότερα, διακρίνονται τέσσερες διαδοχικές φάσεις ως προς την ιστορία της τουριστικής ανάπτυξης στο δυτικό κόσμο. Στην πρώτη φάση, θεωρούνταν ως η αβλαβής «άκαπνη βιομηχανία». Στη δεύτερη φάση, συνειδητοποιήθηκαν οι αρνητικές συνέπειες της τουριστικής ανάπτυξης. Στην τρίτη φάση, γεννήθηκε ο εναλλακτικός τουρισμός, ως κίνημα αμφισβήτησης του μαζικού τουρισμού. Η τέταρτη φάση είναι η τρέχουσα, του αιεφόρου ή υπεύθυνου ή αλληλέγγυου τουρισμού.

Επομένως, με την καθιέρωση της αρχής της αιεφορίας η έννοια του τουρισμού προάγεται στη σφαίρα της θεσμικής εγγυήσεως. Παρόμοια, αναδεικνύεται η φυσιογνωμία αυτού του τουριστικού δικαιώματος ως δικαιώματος αλληλεγγύης, κατά το πρότυπο του καθολικού δικαιώματος στο περιβάλλον, το οποίο και αυτό υπόκειται στην αρχή της αιεφορίας, παρά τη διατύπωση του άρ. 24 παρ. 1 του Συντάγματος που φαίνεται κατ' αρχάς να συνδέει την αιεφορία μόνο με την ομολογη «ειδική υποχρέωση του Κράτους». Το δίπολο του τουρισμού και της φιλοξενίας προσεγγίζεται ως ένα σύστημα συλλογικών και αλληλέγγυων δικαιωμάτων σε πλήρη εννοιολογική συσχέτιση με το οικολογικό κεκτημένο των δικαιωμάτων της τρίτης γενεάς.

Εξάλλου, δεδομένου ότι ως ενσωματωμένο σε τυπικό Σύνταγμα, το θεμελιώδες δικαίωμα του τουρισμού μετέχει των δικαιωμάτων της τέταρτης γενεάς (όσο και αν μπορεί να θεωρηθεί ότι προϋπάρχει αυτής), είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί η σύνδεσή του με αυτά, ιδίως το εμβληματικό για τη γενεά αυτή δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας, όπως αυτό οριοθετείται στην παρ. 2 του άρ. 5Α του ελληνικού Συντάγματος. Συνεπώς, οι λειτουργίες του τουρισμού και της φιλοξενίας πρέπει να επιτελούνται με σεβασμό στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, γενικότερα στα προσωπικά δεδομένα των τουριστών.

13. Ένα νέο συνταγματικό δικαίωμα ή ένα νέο Σύνταγμα;

Ο εικοστός πρώτος αιώνας χαρακτηρίζεται από ραγδαίες εξελίξεις στο πεδίο των τεχνολογιών αλλά και των ιδεολογιών. Είναι ο αιώνας που αναλογεί στον Ψ και στον Χ, ατομικά ή από κοινού να διευρύνουν τον ελεύθερο χρόνο τους και να τον αξιοποιήσουν με διάφορες δραστηριότητες αναψυχής, χωρίς να εκτίθενται σε μία ανεπιθύμητη για αυτούς δημοσιότητα. Ποτέ στο παρελθόν δεν υπήρχε η ευχέρεια στην πράξη οι άνθρωποι να ψυχαγωγούνται τόσο πολύ και τόσο ταχέως, όσο σήμερα. Εφόσον υπάρχει το πραγματικό δεδομένο αυτής της ευχέρειας, το επόμενο βήμα είναι να μετουσιωθεί σε νομικό κεκτημένο, ιδιαίτερα με τη μορφή των συνταγματικών εγγυήσεων οι οποίες μπορούν κατ' αρχάς να ενταχθούν στην εξής κλίμακα, κατά αύξουσα σειρά: δικαιώματα, θεσμικές εγγυήσεις, γενικές θεμελιώδεις αρχές²³. Αυτό κατά μείζονα λόγο προβάλλει εύλογο λόγω των δραματικών εξελίξεων των σχετικών με την τρομοκρατία ιδίως από το 2015 και μετά στη Γαλλία.

²³ Α. Μανιάτης, *Η ελευθερία των ΜΜΕ και η συνταγματική τους αποστολή*, Δημόσιο Δίκαιο 2016-2, σ. 144.

Δεδομένου ότι τα δικαιώματα τα οποία περιλαμβάνει η αναψυχή, στην ευρεία της σύλληψη, είναι έστω και εν μέρει καινούρια, τουλάχιστον όσον αφορά το ζήτημα της συνταγματικής τους καθιέρωσης, ανακύπτουν νέα συνταγματικά δικαιώματα σε μία κατεύθυνση εκσυγχρονισμού βασισμένη στη θεμελιώδη αρχή της αναλογίας (ή αναλογικότητας). Επειδή λόγω του περιεχομένου τους αφορούν σε ένα σημαντικό κώδικα αξιών (αξίες του πολιτισμένου ανθρώπου), γεννάται το ερώτημα αν θα μπορούσαν να αποτελέσουν το έναυσμα για ένα νέο πρότυπο τυπικού Συντάγματος (αξίες της Πολιτείας).

Η προτεινόμενη θεματική θα ήταν δυνατό να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω έρευνας. Η αναψυχή των απλών ανθρώπων, των αγνώστων κοινωνών του πολιτισμού στη φυσική του εκδοχή (αθλητισμός, τουρισμός) και στην πνευματική του εκδοχή (κουλτούρα, εκπαίδευση) θα μπορούσε να προβληθεί όχι απλώς σε ένα άρθρο ή ένα τμήμα του Συντάγματος, με την εισαγωγή διαφόρων μοντέρνων συνταγματικών εγγυήσεων. Είναι πρόκληση να επιχειρηθεί μία ανθρωποκεντρική προσέγγιση της μαζικής κοινωνίας όχι μόνο στη σχόλη αλλά και στην τακτική απασχόληση, επαγγελματικής ή άλλης φύσεως, της καθημερινότητας. Από το δικαίωμα / Ψ Χ προς το Σύνταγμα / Ψ Χ...